

XUDİYEVA ARƏSTƏ İXLAS
Azərbaycan Dillər Universiteti
Lalka81@live.co.uk

ZOONİMLƏRİN SEMANTİK MƏNASI TÜRK XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSASSI KİMİ

Xülasə

Məqalə zoonimlərin folklor semantikasının tərifinə, eləcə də Azərbaycan folklor ədəbiyyatında onların üsul və funksiyalarının təsvirinə həsr edilmişdir. Tədqiqatın obyektı folklordakı heyvan adlarıdır. Milli ədəbiyyatın ümumən heyvanlar aləminin mifologiyasına, xüsusən də folklorda at obrazlarına yanaşması nəzərdən keçirilir. Təhlilin nəticələrini sənətdə heyvanlar aləminin simvolizminə dair nəzəri əsərlərdə, eləcə də bədii mətnin obrazlı sistemini öyrənərkən məşqlərdə tətbiq etmək olar. Tədqiq olunan problemin aktuallığı müasir humanitar elmlərin və orijinal ədəbiyyatın ənənəvi xalq mədəniyyətinə və onun özünəməxsus təzahürlərinə artan marağı, onların yenidən nəzərdən keçirilməsi, bir çox tarixi, dini və mədəni dəyərlərin itirilməsi fonunda xalqın şəxsiyyətinin axtarışı ilə müəyyən edilir. Təhlildə ortaq türk mifologiyası və mədəniyyəti kontekstləri araşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, oğuz xalqları, mədəniyyət, mifopoetika, mif, folklor

Yarıheyvan-yarıinsan tipli mifik obrazlardan başqa Azərbaycan və ingilis eposunda əsas heyvan adları qəhrəmanlarının adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan və ingilis qəhrəmanlıq dastanlarında qəhrəman obrazını atsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Avropada cəngavərlik ideyası xalqların böyük köçü ilə başlayan və ta “Don Kixot” romanı kimi əsərlərin ortaya çıxmasınadək ən azı 1000 il sürən bir qəhrəman-cəngavər tipində təəcəssüm etmişdir. Bu qəhrəman tipi özlüyündə arxaik mifik qəhrəman obrazının çizgilərini saxlaya bilmişdir. İngilislərin ulu babaları germanların və eləcə də onlara qohum skandinav tayfalarının epik yaradıcılığında at obrazının önəmi diqqəti cəlb etməkdədir.

Belə atlarla şamanlar yeraltı və yerüstü dünyalara səfər edə və təqibdən qurtula bilirdilər. Uçan dördayaqlı atlar isə türk xalqları folklorunda tulpar adlanırlar. Koroğlunun Qıratı da qanadlı atlar sırasına daxildir. Tez-tez dastanda Qıratın “güllə kimi uçuşu” (Paris, s.65), “on beş-iyirmi ağaclıq yolu bir nəfəsə getməsi” (s.86), uca qaya başından atılıb keçməsi təsvir edilir ki, bu da onun arxaik mifik xarakterini əks etdirir.

Hunlarda atlı ordunun düzümündə atların rəngi nəzərə alınır. Çin mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə Mete xaqan Çin hökmdarını mühasirə etdiyi vaxt onun ordusunun şərqdə boz, qərbdə ağ, cənubda qonur, şimalda qara atlı

bövlükləri yerləşmişdi (S.Altaylı, s. 234). Atın rəngi onun sahibinin ierarxiya pilləsində tutduğu mövqedən xəbər verirdi. Türk xalqları əzəldən nomad xalqlar hesab olunduğundan onların təsəvvüründə də qəhrəman obrazının atla vəhdətdə düşünülməsi tam təbii idi. Böyük çöllərdə və daimi müharibələrdə atsız keçinmək qeyri-mümkün idi. "At igitin qardaşıdır" inamı həmin mərhələnin yadigarıdır.

Türk xalqlarında, o cümlədən azərbaycanlılarda atlara rənginə görə xüsusi adlar vermək ənənəsi vardı. Bu sadə bir hal kimi görünə də, əslində türk xalqları üçün rəngin magik mənası vardı və rəngin xüsusi ad səviyyəsində registrtasiyası mifologiyadan qaynaqlanan inam sisteminə bağlı idi. Məsələn, Nəbinin Boz atı, Qazan xanın Ağ-boz atı, Bamsı Beyrəyin Boz atı, Koroğlunun Qıratı və b.

"Kitabi-Dədə Qorqud"-da rəng semantikasına bağlı at adları xüsusi sistem təşkil edir:

Boz at, Ağ-boz at – Bamsı Beyrəyin atı;
Qonur at – Qazan xanın atı;
Təpəl-qaşqa – Dəli Dondarın atı;
Gök bədöv – Qazan xanın qardaşı Qaragünənin atı;
Doru at (Doru aygır) – Yeynəyin atı;
Qara aygır – Dəli Qarcarın atı;
Ağ bədöv və ya Ağ-boz at – Şir Şəmsəddin;
Ağ-boz at – Uşun qoca oğlu Əgrəyin atı;
Ağ-boz at – Qazan xan oğlu Uruz;
Al aygır – Bəkilin atı.

Bunlarla yanaşı, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında Şahbaz, Qazlıq və Ağ-boz at həm xüsusi isim – at adı, qəhrəmanları və onların xanımlarının mindiyi at mənasında, Qaraquc/Qaracuc at isə Samət Əlizadənin ifadəsilə desək, həm xüsusi isim (at adı), həm də hamının minə biləcəyi at mənasında işlədilib. İkinci halda şahbaz, qaraquc, qazlıq, bədöv (bədəvi) ifadələri qəhrəmanların atının epitetləri kimi görünür. Folklor mətni kimi "Kitabi-Dədə Qorqud"-da atların rənginə görə adlanmasının hər b mövsusu ilə əlaqəsi tam aydın nəzərə çarpmasa da, xasiyyət-xarakterlə əlaqəsi izlənilə bilər. Beyrəyin atı (Boz at) – "dəniz qulunu", sürətli və eyni zamanda vəfalı, neçə-neçə illər keçsə də sahibini tanıyıb yanına qaçan at kimi təsvir edilir. Al aygır – Bəkilin atı düşmən qoxusun alanda ayağın yerə elə döyür ki, tozu göyə çıxır. Qazan xanın Qonur atı üç günlük yolu bir günə qət edir və s. "Şah İsmayıl" dastanında Qəmərnişan, Qəmərdəy kimi (Şah İsmayılın atı) at adları ilk baxışda kosmonimlərlə əlaqəli gərsə də, onları da rənglə əlaqəli at adları saymaq olar. Belə ki, Azərbaycan dilinin dialektlərində qəmə "sarımtil", "açıq sarı" rəng mənasını verir.

Dastan mətnindən çıxış etsək, Koroğlunun atı eybəcər doğulmuşdur. Eybəcər, cılız, ayaq üstə dura bilməyəcək qədər zəif və başqa anormal doğuluş dünyaya gələn məxluqun "başqa dünya" ilə əlaqəsindən, başqa mənşəli

olmasından xəbər verir. Atlarla bağlı bu cür doğuluş motivinə biz hələ şaman söyləmələrində rast gəlirik:

“Bir dəfə yazda Yudey Uqaallaaxın atı doğdu. Bu dayçanın yalmanı ağ-boz rəngdə idi. Dayçanın yalmanın belindən quyruğuna çatırdı. Dayça o qədər zəif idi ki, ayaq üstə belə dura bilmirdi. Qoca belə bir dayçanın doğulma xəbərini eşidən kimi dedi:

– Mən Yuryunq Ayı Toyonun öz iradəsi ilə doğulmuşam. Mən onun oğlu hesab olunuram. Bu dayçanı o özü mənə göndərüb ki, biz onu gəlinimizə mal-qara əvəzi verək. Bu zəif dayça payızın axırına qədər ayaq üstə çətin ki, dura bilsin. Ona qayğı ilə qulluq edin. Dayçanı əlinizin üstündə əmizdirməyə aparın” (*Şam.əf. s. 122*). *Sonra bu dayça hüündür, yaraşıqlı ayğıra çevrilir. Bu ayğır kişənəyində yer lərzəyə gəlir, göylər onun səsinə səs verir.*

Bu kontekstdə qeyd edək ki, Koroğlunun atı da, bəzi mətnlərə əsaslansaq, ölməzdir. Anadolu rəvayətinə görə Qırat Koroğlunun əlindən yaşıl, qara (koyu) və sarı rəngli köpüklü su işmiş və ölümsüzlük qazanmışdır (Köşe N. Bozlaklarda at. Türk kultürü. № 335, s. 158 (157-160). Bu rəvayət Koroğlu obrazı ilə yanaşı Qıratı da “dirilik suyu” – abi-həyatla bağlayır. Qıratın işdiyi su köpüyünün rəngləri yaşıllığı, yerin altını (koyu, qara) və yerin üstünü, torpağı (sarı) xarakterizə edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” Oğuz igidlərinin atları da rənglərin mifoloji mənası ilə bağlı adlar daşıyır: Boz at (Bamsı Beyrəyin atı), Ağ-boz at (Uruzun atı), Duru ayğır (Yeynəyin atı, turu/toru – tünd qırmızı rəng mənasında Anadoluda indi də dialektlərdə işlədilir) və b. Bir çox dünya xalqları kimi ağ rəng türklərdə hakimiyyəti və səadəti simgələdiyindən epik mətnlərdə ona xan və ya xan övladının atı Ağ at adlandırılır. Xan çadırı dastanda “ağ ban evlər” adlanır.

Görkəmli folklorşünas alim Məmmədhüseyn Təhmasib “Qambörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda Qorqud ata Dəli Qarcarın yanına Banıçıcık üçün elçiliyə gedərkən apardığı keçi başlı Keçər ayğır və toğlu başlı Duru ayğırdan bəhs edərkən yazır ki, “biz bu fikirdə idik ki, bu dastandakı “Duru” daha sonralar “Dur” şəklinə düşmüş, “Ayğır at” isə parçalanıb yenidən birləşmək nəticəsində “Qırat” olmuşdur. Yəni aşıqların ifasında “ayğır”ın birinci hissəsi olan “ay” nida kimi ayrılımış, “qır” isə “at”la birləşib “Ay qırat” şəklinə düşmüş, beləliklə də “Qırat” müstəqilləşib xüsusi ismə çevrilmişdir. Lakin bu atın sudan əmələ gəlməsi, qaranlıqda çillə keçirməsi, alov qanadlara malik olması və s. bu söz-ismə başqa şəkildə yanaşmaq zərurətini doğurdu. Zənnimizcə, Qırat – “od at” deməkdir. At qədim təsəvvürdə çox zaman dərd ünüsürlə, yəni ab-atəş-xak-badla əlaqələndirilmişdir. Od-atəş-ildırımın da zoomorf surətdə olduğu kimi qaranlıqla, eləcə də yağışla, su ilə bağlı olduğu məlumdur” (M.Təhmasib. Seçilmiş əsərləri, II cild, s.153).

Qara komponenti Azərbaycan epik yaradıcılığında zoonim kimi təkcə atlarla bağlı rast gəlinmir, eləcə də it, pişik, quş adlarında da tez-tez iştirak edir (Qara

köpək, Qara pişik, Qara quş). Mifoloq Seyfəddin Rzasoy bu adlardakı qara komponentinin mövcudluğunu onlardakı ikili (həm yaradıcı, həm dağıdıcı) xarakterə sahib olması ilə bağlayır və məsələn yazır ki, Qaraca Çoban kimi ona məxsus Qara Köpək də marginal varlıqdır. “Qara” işarəsi onların hər ikisinin (kosmosla yanaşı) Xaosla bağlı olduğunu göstərir”. (S.R.Az D. Şaman-qəhrəman arxetipi. S.347).

Belə görünür ki, türk xalqlarında olduğu kimi, atların rəngi onların hansısa mistik xarakteri, fəvqəlgüclə bağlılığına işarə etməsinə qədim Skandinav-german xalqları da inanırdılar. Güc tanrısı Maqninin atı Qulfaksi havada, yerdə və suda sürətli hərəkət edə bilən sehrli atdır. Onun adının “Qızıl yallı” olması yəqin Günəş kultu ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, Koroğlunun Qıratı da bəzən “boz”la yanaşı, “qırmızımtıl boz”, “qırmızımtıl sarı” rəngli hesab olunur ki, bu da günəşin rəngidir. Bəzi alimlər güman edirlər ki, ingiliscədə at mənasında olan “hors” ilə sanskritcədə qızılı, parlaq anlamında olan “hari”, “hara”, şərq slavyanların Günəş tanrısı Xors anlayışları arasında semantik bağlılıq vardır.

Qulfaksi dördayaqlı olmasına baxmayaraq, Qırat kimi o qədər sürətlidir ki, hətta Odinin səkkizayaqlı Sleypnir atı ilə yarışmağa belə cıxa bilir. Səkkizayaqlı ifadəsi bir çox xalqlarda yeraltı dünyanın varlıqlarına münasibətdə işlənir. Bu sözə, Orxon-Yenisey yazılarında da rast gəlinir. Qədim türk şamanlarının atı səkkizayaqlı hesab olunurdu. Belə atlarla şamanlar yeraltı və yerüstü dünyalara səfər edə və təqibdən qurtula bilirdilər. Skandinavların “Kiçik Edda” eposunda da Hermod/Hermod Odinin ona verdiyi Sleypnir adlı atla ölümlər dünyası – Helə enir və öz qardaşı Baldri oradan xilas etməyə çalışır.

Uçan dördayaqlı atlar isə türk xalqları folklorunda tulpar adlanırlar. Koroğlunun Qıratı da qanadlı atlar sırasına daxildir. Tez-tez dastanda Qıratın “güllə kimi uçması” (Paris, s.65), “on beş-iyirmi ağaclıq yolu birnəfəsə getməsi” (s.86), uca qaya başından atılıb keçməsi təsvir edilir ki, bu da onun arxaik mifik xarakterini əks etdirir.

Bununla belə, anglo-saks eposunda at türk-Azərbaycan eposunda olduğu qədər önəmli yerə sahib deyildir. Azərbaycan dastanında bəzən göstərilən qəhrəmanlığın az qala yarısı atın sayəsində baş verir. At cox zaman qəhrəmanla bir vaxta doğulur, bir vaxtda da ölür. Azərbaycan eposuna görə qəhrəman atsız heç kimdir və atı itirmək böyük fəlakət kimi dəyərləndirilir:

*Qıratım getdi əlimnən,
Dünya başıma dar oldu.
Qurtarmam dərdi-zülümnən,
İşim vay, ahu-zar oldu.*

*Düşmannarım ayax salar,
Dəlilərim pək dağılar,*

*Əcəp günüim vay-zar olar,
Ay başıma küllər oldı* (Kor. Əli kamali, s. 46).

Azərbaycan eposunda anqlo-sakson dastanlarından fərqli olaraq ximera tipli obrazlar da yer alır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da belə obrazlar Keçi başlı Keçər aygır, Toğlu bağlı Toru aygır adlanır. Bu, qədim Orta Asiya və Altay tayfalarının inam sistemi və mifologiyası ilə bağlı obrazların zəif qalıntıları ola bilər. Massaget qəbirlərindən maral buynuzlu at təsvirlərinin günümüzədək gəlib çatması həmin təsəvvürlər barədə müəyyən məlumat əldə etməyə imkan verir. Bu cür “bəzədilmiş”, buynuzabəznər çıxıntılar taxılmış atlar xüsusi ritullar üçün nəzərdə tutulmuşdu. Həmin ritullardan biri də ölünü axirətdə müşayiət edəcək atın bəzdilməsi ola bilərdi. Türk xalqlarında o dünyayada ölünü gəzdirəcək deyə kəsilib əhsan edilən atı “xoylaqa”, “xaylaqa”, “xolduqa”, “xoyla at” adlandırmışlar (E.A. Q.t.d.. s.253-254). Xaosu təmsil edən obrazlardan biri olan Dəli Qarcarla danışığa gedərkən Dədə Qorqudun mərasim atlarına minməsi mümkün idi. Bu atlar onu xaos dünyasına aparıb-gətirməli idilər.

Bundan başqa qədim Yaxın Şərq xalqlarının mifologiyasında keçi başlı ilahlar da vardı. Görkəmli mifoloq Mirəli Seyifov Alfred Yeremiasa istinadən yazır ki, Türkünstanda turanlılar keçinin buynuzunu qəbrə qoyurdular ki, bu onun yeraltı dünyası ilə əlaqəsindən, şəhər qüvvələri yaxına buraxmamasına inamdan xəbər verir (M.S. Yaz. S. 33). Buradan belə anlaşımaq olur ki, xaos dünyasına enən Dədə Qorqudun “buynuzlu atlar” seçməsi bir tərəfdən şəhəri yaxın buraxmamaq inamına bağlı idisə, digər tərəfdən keçi və qoçun qaranlıq dünya ilə bağlı olan heyvanlar olmasına bağlı idi. Orta Asiya xalqlarında bu heyvanlar ölünü qaranlıq dünyaya yola salan məxluqlar kimi düşünüldü. Eyni zamanda onlar o dünyadan bu dünyaya “qayıda biləcək” mifik obrazların təcəssümü idilər. “Məlik Məmməd” Azərbaycan nağılında ağ qoç insanı işıqlı dünyaya, qara qoç isə qaranlıq dünyaya aparır.

Nəticə

At, qoyun, keçi, öküz kimi heyvanlara aid sifətlər verilməsi düşüncəsinin məhsulu kimi “Koroğlu” dastanında Ərəb Reyhanın atının “Ağcaquzu” adlanmasını aid etmək olar. Qəhrəmanlıq dastanında ata belə ad verilməsi təkcə əzizləmə mahiyyəti daşımayıb, onun fəvqəl məziyyətlərinə işarə etməli idi. “Kozı Köpreş və Bayan Sulu” kimi məşhur qazax eposunun kişi qəhrəmanının da adı “körpə quzu” mənasını verir. Qeyd edək ki, bu eposun Azərbaycan versiyası sayılan “Əsli və Kərəm” dastanında Kərəmin yolunu mifoloq Seyfəddin Rzasoy arxaik planda xaos aləmə yolçuluq kimi izah etmişdir. Deməli Ağcaquzu öz sahibini aşağı, orta və yuxarı dünyalar arasında aparıb-gətirə bilən atdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da, “Koroğlu” və “Qaçaq Nəbi” dastanının şeirlərində ata verilən dəyərin gözəl və təsirli poetik ifadələrini görə bilərik. Təbii ki, Azərbaycan epik xalq yaradıcılığının daha sonrakı mərhələsinin məhsulu olan qaçaq dastanlarında da atlara rəngə görə ad verilməsi əski ənənə və inamların ifadəsidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov E. Qədim türklərin dəfn mərasimləri xalq inamları kontekstində. Folklor və dövlətçilik düşüncəsi, I kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s 233-267.
2. Altaylı, Seyfəddin Əli oğlu. Azərbaycan xalq deyimlərində mifoloji və tarixi elementlərin əksi: filologiya üzrə fəlsəfə dok. ... dis. işi: 10.01.09 / S. Ə. Altaylı; elmi rəh. H. Ə. İsmayilov; AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.- Bakı, 2012.- 134s.
3. Koroğlu. Paris nüsxəsi (çapa hazırlayan, ön söz qeyd və şərhlərin müəllifi İ. Abbaslı). Bakı: Ozan, 1997.
4. Köşe N. Bozlaklarda at. Türk kultürü. № 335, (157-160)
5. Rzasoy S. Azərbaycan dastanlarında qam-şaman arxetipi. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 436 s.
6. Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı: Gənclik, 1990, 96 s.
7. Şaman söyləmələri və əfsanələri. Tərcümə və tərtib edənlər: F. Gözəlov, C. Məmmədov. Bakı: Yazıçı, 1993, 144 s.
8. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri, II c. Bakı: "Kitab aləmi" NPM, 2011.

THE SEMANTIC MEANING OF ZOONYMS AS THE BASIS OF THE CULTURE OF THE TURKISH PEOPLE

Annotation

The article is devoted to the definition of folklore semantics of zoonyms, as well as a description of their methods and functions in Azerbaijani folklore literature. The object of the study is the names of animals in folklore. The approach of national literature to the mythology of the animal world in general and to folklore images of horses in particular is considered. The results of the analysis can be applied in theoretical works on the symbolism of the animal world in art, as well as in exercises when studying the figurative system of a literary text. The relevance of the problem under study is determined by the growing interest of modern humanities and original literature in traditional folk culture and its unique manifestations, their rethinking, and the search for the identity of the people against the backdrop of the loss of many historical, religious and cultural values. The analysis examines the contexts of common Turkic mythology and culture.

Keywords: Azerbaijani literature, Oghuz peoples, culture, mythopoeitics, myth, folklore

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЗООНИМОВ КАК ОСНОВА КУЛЬТУРЫ ТУРЕЦКОГО НАРОДА

Аннотация

Статья посвящена определению фольклорной семантики зоонимов, а также описанию их методов и функций в азербайджанской фольклорной литературе. Объектом исследования являются названия животных в фольклоре. Рассмотрен подход национальной литературы к мифологии животного мира в целом и к фольклорным образам лошадей в частности. Результаты анализа могут быть применены в теоретических работах по символике животного мира в искусстве, а также в упражнениях при изучении образной системы художественного текста. Актуальность исследуемой проблемы определяется растущим интересом современных гуманитарных наук и самобытной литературы к традиционной народной культуре и ее уникальным проявлениям, их переосмыслению, поиску идентичности народа на фоне утраты многих исторических, религиозных и культурных ценностей. В ходе анализа рассматриваются контексты общетюркской мифологии и культуры.

Ключевые слова: азербайджанская литература, огузы, культура, мифопоэтика, миф, фольклор.

Rəyçi: prof. f.,e.,d., Nailə Sadıxova